

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
Բանասիրական գիտ. դոկտոր, ԳԱԱ ԳԻ

ՂԵՌՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԳՐԱԴԱՏԱԿԱՆ ԸՆԿԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Նվիրվում է Ղեւոնդ Ալիշանի ծննդյան
200-ամյա հոբելյանին:

Գրական առնչություններ: «Միքայել Նալբանդյանի հիշատակին» հոդվածում Հովհ. Թումանյանը, կարեւորելով գրական նախորդների վերագնահատության խնդիրը, գրում է. «Չէ՞ որ ամեն մի գրող ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ իրենից առաջ եղածների ազդեցությունների համագումար՝ մեկից շատ, մյուսից քիչ, որ ընդունում, հալում է իր ոգեւորության հնոցի մեջ ու ձուլում, ձեւակերպում իր ճաշակով»¹: Անշուշտ, ինքը եւս բացառություն չէր, եւ նրա ոգեւորության հնոցում ներկա է եղել նաեւ Ղեւոնդ Ալիշանը:

Բնականաբար, ազդեցությունները կարող են վերաբերել բանաստեղծի միայն առաջին շրջանի երկերին: Դրանք այնքան թույլ ու աննկատ են եղել, որ մինչ օրս թումանյանագիտության ուշադրությանը չեն արժանացել: Սակայն երեւույթը չի վրիպել բանաստեղծի ժամանակակիցների, նրա ընկերների ու բարեկամների աչքից: Թումանյանի դասընկերներից Տիգրան Վերանյանը² բանաստեղծին ուղղված 1890 թ. դեկտեմբերի 27-ի նամակում գրում է, որ նրա «Ալեք» պոեմի տերտերի նախատիպը բանաստեղծի հայրն է՝ տեր Թադեւոսը, որն արդարացնում է ազգի դարավոր թշնամու դեմ զինված պայքարը, իսկ պոեմի սկիզբը, որտեղ նկարագրվում է Հայաստանի՝ դրախտ հիշեցնող բնությունը, նամակագիրն ընկալում է իբրեւ Ալիշանի պոեզիայի ազդեցություն ու նմանություն:

¹ Հովհ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով (այսուհետեւ՝ ԵԺ), հտ. 7, Երեւան, 1995, էջ 227:

² Տիգրան Վերանյան (Հովհաննես Ավետիքի, քահ. Վրեն Տաշրացի) — թարգմանիչ, մանկավարժ, Թումանյանի դասընկերներից — 1865 (Լոռու գվ., այժմ Ստեփանավանի Ազարակ գ.) — (՝) 1937:

Ի՛նչ փարթամ է Արմենիան,
 Ի՛նչ սիրուն է, անմամն.
 Լեռներ չֆնաղ, հովասուն՝
 Կատարներով պսպղուն.
 Ծեր ծմակներ ծառախիտ,
 Զրեր անուշ ու վեհիտ.
 Դաշտեր բերրի, արգավանդ.
 Եւ լիություն երկավանդ.
 Երկինքը ջինջ, բաց կապույտ,
 Ամպերն ազատ եւ անփույթ,
 Թեթեւ, անհետ, իբրեւ անուշ,
 Պտտվում են նրա շուրջ.
 Ջնաշխարհիկ այն երկրին
 Մարդիկ դրախտ կոչեցին:

Թումանյանի «Ալեք» պոեմի այս հատվածը նամակագրին հիշեցնում է հայր Ղ. Ալիշանի «Հայ հայրենիքը» բանաստեղծությունը, որն աչքի է ընկնում ինչպես իր պայծառ լավատեսությամբ, այնպես եւ հայրենի երկրի բնության փառաբանությամբ: Տիգրան Վերանյանը համեմատության եզրեր է գտնում հատկապես Ալիշանի նշված քերթվածում հայկական լեռնաշխարհի արեւածագի գեղեցիկ նկարագրության եւ Թումանյանի՝ վերը բերված բնապատկերի միջեւ՝ նկատի ունենալով քնարական երկու երկերի պայծառ գույներն ու երաժշտականությունը:

Ահա ելներ արեւն համպոց,
 Վարդ կու թափեր հաշխարհն Հայոց,
 Յողըն տեղայր զով ու սիրուն,
 Զինչ մարգարիտն ի սաղափուն.
 Կարմիր, կանաչ, ծին ծիրանի
 Գոտի ածվեր Հայաստանի:
 Լեռանց սարերըն բարձրածայր
 Ոսկի պըսակ եղան հավսար.
 Հայոց գետերն հազարավոր
 Իջանեին հանանշավոր:
 Հազար թե գետ, բյուր թե առվի,
 Հայոց ծովակֆն այլ ավելի...
 Ահա՛ վտակումք կըրկըջային,
 Զորն ու հովիտ արբենային.
 Համեն կաթեն աստղիկ ծըներ,
 Համեն ծընեն ծաղիկ ծագեր...

Նամակագիրը, Թումանյանի «Ծեր ծմակներ ծառախիտ, ջրեր՝ անուշ ու վճիտ» տողերը համեմատելով Ալիշանի «Ծովն ծփայր ծին ծիրանի, գոտի ածվեր Հայաստանի» տողերի հետ, արտահայտում է իր հիացմունքն ու բացականչում. «Որքան քաղցրություն, որքան սահունություն, որքան ներդաշնակություն քո եւ նրա նկարագրությանց մեջ»³:

Հատկապես «Բազմավէպի» էջերում Թումանյանի ժողովածուների գրախոսները հիշատակում էին նաեւ հայր Ալիշանի անունը: 1904 թ. ապրիլին ամսագրի «Գրական հանդէս» բաժնում հայր Մկրտիչ Պոտուրյանն իր քննադատականում բանաստեղծի՝ 1903 թ. Թիֆլիսում հրատարակված ժողովածուի մասին գրում է. «Գրքին անունը արդեօք պիտի հաւատացնէ՞ ընթերցողին, թե այդ գրքերու բովանդակութիւնը բանաստեղծութիւն է... Թումանեանը եթէ բանաստեղծ համարինք, բայց ոչ ամէն գրածը բանաստեղծութիւն»⁴: Եւ որպէսզի «չնեղացնի» երիտասարդ գրողին, հայր Պոտուրյանը փորձում է «մխիթարել». «Լամարդին, Ալիշան, Գամառ-Քաթիպա եւ այլն բանաստեղծներ են, բայց անոնց գրուածոց մէջ ալ կան կտորներ, զորս պետք է միայն յանուն բնաստեղծին կարդալ»⁵:

Տարիներ անց որոշ քննադատներ Թումանյանի 50-ամյա հոբելյանը շնորհավորելիս նրան դիմում էին Ալիշանի խոսքերով: 1919 թ. փետրվարի 20-ին Սալլիմյան կեղծանունով տպագրվում է Զալալ Տեր-Գրիգորյանի⁶ հոդվածը՝ «Հովհաննէս Թումանյանի գրական դեմքը Վալերի Բրյուսովի գնահատությամբ» խորագրով: Այստեղ հեղինակը, շնորհավորելով բանաստեղծին, մաղթում է երկար տարիների կյանք, ստեղծագործելու բարենպաստ պայմաններ, «որ նա բարձրացնէ բնականից ջինջ ու հստակ, բայց ներկայումս ծանր աղետներից խամրած ու գազազած Հայ Հոգին, որ նա փայլեցնէ Հայ Հանճարը, որ «իմանան ազգեր, որ Հայք չեն անցեր», ինչպէս ասում է մեր բանաստեղծության Նահապետ Հ. Ալիշան»⁷:

Հայրենիքում իր ուղեւորությունների ընթացքում Թումանյանը հաճախ էր հիշատակում հայագետ Ալիշանի՝ աշխարհագրական անունների

³ «Հովհաննէս Թումանյանի կյանքի եւ ստեղծագործության տարեգրություն (1869-1908)» (այսուհետեւ՝ «Տարեգրություն»), Երեւան, 2010, էջ 107:

⁴ Մ. ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ, Գրական հանդէս, «Բազմավէպ», Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1904, ապրիլ, թիւ 4, էջ 185:

⁵ Անդ:

⁶ Զալալ Տեր-Գրիգորյան Հովհաննէսի — (21.04.1866, Ղարաբաղի Զրաբերդի գվ., այժմ՝ Մարտակերտի շրջ. Մաղավուզ գ.— 31.08.1940 Մաղավուզ գ.) — գրական գործիչ, մանկավարժ, թարգմանիչ:

⁷ «Հառաջ», 1919, թիվ 32: Տե՛ս նաեւ՝ «Տարեգրություն», հտ. 3, էջ 684:

ստուգաբանումներն ու մեկնությունները: Այսպես, 1901 թ., երբ Ախալքալաքից Գանձա ուղեւորվելիս բանաստեղծը պատրաստվում էր տեսնել «Փարվանի փերիներին»⁸, այսինքն՝ Ախալքալաքից 35–40 կիլոմետրի վրա գտնվող Փարվանա լիճը, հիշում է, որ այն կոչվում է ոչ միայն Թափարվան, այլևս Ղեւոնդ Ալիշանի բնորոշմամբ՝ «Ծով Հիւսիսոյ»: Թումանյանը տեղյակ էր, որ Հովհաննես Կոստանյանը⁹ Ալեքսանդրապոլից աջակցել էր հայր Ղ. Ալիշանին՝ Անիի մասին եւ «Այրարատի» համար բավականաչափ նյութեր ուղարկելով» նրան:

1904 թ. մայիսի 4-ին Երեւանի առաջնորդարանի պատշգամբից բացվող տեսարանը Թումանյանն ընկալում է հայր Ղ. Ալիշանի ու նաեւ Խ. Աբովյանի քնարերգության բնապատկերների նմանությամբ, մասնավորապես Երեւանը բանաստեղծին պատկերվում է հայր Ալիշանի «Հրազդան» բանաստեղծության տողերով: Իր տպավորության մասին նա էջմիածնից գրում է Վարյա Խանդամիրյանին. «Ես չեմ մոռանալ այդ ռուպեն: Ուտներիս տակ, ներքեւ պղտոր, մռնչալով, ոլորապտույտ անցնում է պատմական Հրազդանը (Աբովյանի սիրած Զանգին), հիշում եմ Աբովյանի Զանգվին նվիրված տողերը, հիշում եմ Ալիշանի

Հրազդա՛ն, գետակդ իմ հայրենի,

Հրազդա՛ն, ջրիկըդ իմ անուշիկ...

Նայում եմ Արարատյան դաշտին, մտքովս անց են կենում մեր պատմության փառավոր շրջանները, կենդանանում են հոյակապ հերոսները, որ ապրել ու թաղվել են այդ դաշտում, սրտիս խոսում են սքանչելի լեզենդները, որ դեռ ապրում են այնտեղ: Վերջապես դեմ ու դեմ, ամպերից բարձր փալատակում է Մասիսը, ծերունու քմահաճույքներով մին մթնում, մռայլում, մին բացվում ու ժպտում, բայց միշտ սիրուն, միշտ խորհրդավոր, այնինչ աշուղը, հայոց կույր աշուղը, երգում է.

Գողգոթայից բարձր է Սասունի սարը,

Գողգոթայից դժար է Սասունի սարը,

Իմ խաչն առած ես բարձրանում եմ

Սասունի սարը»¹⁰:

⁸ «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում» (ասուհետեւ՝ ԹԺՀ), Երեւան, 1969, էջ 429:

⁹ Ս. Գ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Հովհաննես Թումանյանի կյանքի եւ ստեղծագործության պատմությունը. 1900–1912, Երեւան, 2012, էջ 251:

¹⁰ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ԵԼԺ, հտ. 9, էջ 430:

Հովհ. Թումանյանը դեռ երիտասարդ տարիներից ընթերցում էր Ղեւոնդ Ալիշանի գիտական երկերը եւ այնտեղից քաղում ուշագրավ փաստեր, որոնք ծառայեցնում էր իր գեղարվեստական երկերի պատմական հենքն ապահովելուն: Նա սկսել էր թատերգություն գրել Անիի եւ Հովհաննես-Սմբատ թագավորի մասին: Ստեղծագործական այդ ծրագիրը ենթադրում էր պատմական աղբյուրների ուսումնասիրություն: Բանաստեղծի արխիվում պահպանվում է մի տետր, որը կրում է «Տեղեկություններ (1021—1047) Բագրատունյաց թագավորության անկման» խորագիրը¹¹: Այստեղ Թումանյանը Մատթեոս Ուռհայեցու, Արիստակես Լաստիվերցու, Սմբատ պատմագրի (Գունդստաբլ) աշխատությունների, Սարգիս Զալալյանի «Ճանապարհորդության», Միքայել Զամչյանի «Պատմություն հայոց»-ի կողքին նշում է հայր Ալիշանի «Շիրակ» ուսումնասիրությունը: Բանաստեղծի անձնական գրադարանում պահվող Ալիշանի «Շիրակ», «Շնորհալի եւ պարագայ իւր», «Սիսական», «Սիսիուան» գրքերում պահպանվել են բանաստեղծի գրառումները, որոնք վկայում են, թե ինչպիսի ուշադրությամբ է Թումանյանն ուսումնասիրել Ղեւոնդ Ալիշանի հետազոտությունները, որքան քաջածանոթ էր Ալիշան հայագետին, որքան բարձր էր գնահատում նրան եւ որքան հաճախ էր օգտագործում նրա աշխատություններն իբրեւ աղբյուր: Ընդ որում՝ զանազան պատմագիտական եւ այլ աղբյուրների բանաստեղծը դիմել է թե՛ իր գիտական հինգ ուսումնասիրությունները, թե՛ հրապարակագրական եւ թե՛ գեղարվեստական երկերն ստեղծելիս՝ մշտապես վկայակոչելով հեղինակին:

Իր «Հայկական էպոսի բառարանից» ուսումնասիրության մեջ Հովհ. Թումանյանը խոսում է Հայկյան տոտեմի, Հայկի անվան ծագման մասին, վկայակոչում վրացական, ասորական, հրեական եւ այլ ազգերի սկզբնաղբյուրներ, հիշատակում ազգագրական ուսումնասիրություններ: Այս համաբնագրում Թումանյանը մեջբերում է կատարում նաեւ Ղեւոնդ Ալիշանի «Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց» աշխատությունից. «Հայկն առաջին տօմարագիր կ'ըսվի, որ է՝ ժամանակի եւ տարւոյ չափ ու շրջան որոշող»¹²: Հիմնվելով Ալիշանի առաջադրած գրույթների վրա՝ նա գրում է. «Էսպեսով բոլոր ժողովուրդները իրենց ազգային տոտեմներն ու ազգային դյուցազունները իրար խառնելով, աստվածաց-

¹¹ Հովհ. Թումանյան, Ելժ, հտ. 5, էջ 552, տե՛ս նաեւ ԳԱԹ, ԹՖ, թիվ 127:

¹² Ղ. Ալիշան, Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 32:

նելով, աստեղացնելով ու երկինք հանելով՝ երկինքը լցրել են աստեղակերպ դյուցազուններով: Դրանցից էլ առաջ է եկել կրոնների ու հոգեւոր երգերի մեջ հիշատակվող երկնային զորքը՝ զորությունը երկնից:

Դրանցից մեկն է եւ Հայկի համաստեղությունը՝ Հայկը, որ իր մեջ ամփոփում է երկու գաղափար՝ մինը ազգի տոտեմի, մյուսը՝ ազգի նախահոր ու դյուցազնի: Բայց ինչպես ասինք, ժամանակի ընթացքում տոտեմը մոռացվել, ձուլվել է դյուցազնի հետ, ինչպես երբեմն եւ ձուլվում է ժողովրդի կամ երկրի անվան հետ»¹³:

Այնուհետեւ Թումանյանը խոսում է Արկադիայի եւ արկադացիների մասին, որոնք իրենց ծագումը կապում են արջի հետ: Եւ «արջ» բառը ստուգաբանելիս, նրա հունարեն, լատիներեն բացատրությունները մեկնելիս դարձյալ հիմնվում է Ալիշանի «Հին հավատք» աշխատության դրույթների վրա¹⁴, ինչպես նաեւ Մառի այն տեսակետի, որ «Արկադիա» կնաշանակի արջաստան կամ արջանոց: Նույն ուսումնասիրության սեւագրություններում, դարձյալ հղելով Ղ. Ալիշանին, արձանագրում է. «Ժողովուրդները մինչեւ էսօր էլ հավատում են, որ արջի մորթու տակ բանական մարդ է ծածկված, եւ նրա կերպարանափոխության պատմություններով լիքն են ժողովրդական զրույցները (էջ 10. Բարոյախոս եւ Ալիշան)»¹⁵:

Հովհ. Թումանյանն Ալիշանի ուսումնասիրությունները, ինչպես նաեւ ժողովրդական եւ օտարալեզու գրական աղբյուրները հաճախ օգտագործում էր միայն միտքը, ներշնչանքը աշխուժացնելու, խթանելու նպատակով եւ ստեղծում էր միանգամայն ինքնուրույն գրական երկեր: Այդպիսի գործերից է «Բզեզի դպրոցը», որը բանաստեղծը վեստեղծել է ազգային ինքնությանն ու մտածողությանը համահունչ: Դրա փայլուն արտահայտությունն է Կոնստանդին Լդովի¹⁶ «Պարոն ուսուցիչ բզեզը» եւ Թումանյանի «Բզեզի դպրոցը» ստեղծագործության ոճային եւ բնագրաբանական համեմատությունը¹⁷: Լդովի բանաստեղծության մեջ 22 տառերից ու անուններից երեք բուսանուն-հասկացություն էր ուսուցանվում, իսկ Թումանյանի «Բզեզի դպրոցում» 35- ից 34-ը, հայոց այբուբենի հերթա-

¹³ Հովհ. Թումանյան, Եկե, հտ. 8, էջ 272:

¹⁴ Ղ. Ալիշան, Հին հավատք, էջ 25:

¹⁵ Հովհ. Թումանյան, Եկե, հտ. 8, էջ 306:

¹⁶ Կոնստանդին Լդով (Վիտոլդ-Կոստանդին Նիկոլաևիչ Ռոզենբլում) — 1862—1935 — մանկագիր:

¹⁷ Այս մասին տես Է. Զրբաճյան, Փաստերի հետքերով, Երևան, 2000, էջ 28—34:

կանությունը, միայն բույսերի, ծառերի ու մրգերի անվանումներ են: Բուսանուններն ընտրելիս բանաստեղծն օգտվել է Ղեւոնդ Ալիշանի՝ այսօր էլ իր անձնական գրադարանում պահվող «Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանություն» գրքից (Վենետիկ, 1895):

Ղեւոնդ Ալիշանը Թումանյանի գնահատմամբ: «Պանդուխտ գրականության» թումանյանական ընկալումը: 1899 թ. ստեղծվեց նշանավոր «Վերնատունը», որի ասուլիսներում հաճախ էին քննության նյութ դառնում հեռավոր ու մերձավոր գրական նախորդների ստեղծագործությունները, ազգային գրականության ավանդույթները, անցյալի արժեքները վերագնահատելու խնդիրները: Անշուշտ, հայ նոր գրականության զարգացման ուղիների որոնման տիրույթում վերնականների ուշադրությունից չէր կարող վրիպել նաեւ իրենց անմիջական նախորդների՝ առաջին հերթին Ղ. Ալիշանի, Ռ. Պատկանյանի եւ այդ սերնդի մյուս հայ գրողների գրապատմական դերի գնահատման հարցը:

Գրեթե նույն շրջանում՝ 1898–1902 թթ., «Ծիածան» աշակերտական գաղտնի ընկերության հավաքույթներում Թումանյանը զրույց-դասախոսություններ էր վարում հայ գրականության պատմությունից, որտեղ իր առանձնահատուկ տեղն ուներ նաեւ Ղ. Ալիշանի քնարերգությունը: «Ծիածանի» աշակերտների թիվը տատանվում էր 200–500-ի սահմաններում: Թումանյանը դասավանդում էր ընկերության «Մայր խմբին» եւ լսարան էր դարձնում Թիֆլիսի Բեհբուջյան փողոցի իր տունը՝ «Վերնատունը»: Այդ շրջանում դեռեւս չկար հայ գրականության համակարգված պատմություն: Գրականության մասին դասախոսություններում արտահայտվում էին Թումանյանի գրապատմական ըմբռնումներն ու գեղագիտական հայացքները, որոնք տարիների ընթացքում էլ ավելի արմատավորվեցին սկզբունքային մոտեցումներով եւ չկրելով որեւէ էական փոփոխություն՝ արտահայտվեցին նաեւ տարիներ անց բանաստեղծի կարդացած նոր դասախոսություններում, գրաքննադատական հոդվածներում եւ աշխատություններում:

1907 թ. հունիսի 10-ին Թումանյանը դասախոսություն է կարդում Թիֆլիսի Զուբալովի ժողովրդական տանը՝ «Կյանք եւ գրականություն» խորագրով, որտեղ արձանագրելով հայ կյանքի ու հայ գրականության մասին լուրջ ուսումնասիրությունների բացակայությունը՝ նկատում է. «Հայ գրականության մասին խոսել, այդ նշանակում է խոսել մի փոքրիկ գրականության մասին, որ դեռ նոր-նոր է սկսել իր լեզուն մշակել, ծաղկել, դեռեւս

անկերպարան վիճակում է, եւ որի սկսողների մի մասն արդեն մեռած, սակայն մյուս մասը դեռ ապրում է մեզ հետ, մեր ընկերներն են»¹⁸:

Բանաստեղծի արած գլխավոր շեշտադրումը եւ գրականության ու գրողների ստեղծագործության քննության ելակետերից մեկն ազգի կյանքի, պատմության, իրականության, միջավայրի ու շրջապատի անմիջական ազդեցությունն էր արվեստի եւ գրականության վրա: Այսպես, արվեստը մեկնելով կյանքի հանգամանքների հետ սերտ առնչակցության մեջ՝ բանաստեղծն ասում է. «Որքան շրջապատը լայն է ու ընդարձակ, բազմակողմանի ու բազմաբովանդակ, այնքան մեծ է գրողը ու նրա շրջահայացը, նույնքան մեծ ու հարուստ է նաեւ գրականությունը»¹⁹: Հենց այս համաբնագրում են հայրենիքում եւ նրանից դուրս ստեղծվող գրականությունն ու գրողները ստանում իրենց բնորոշումները եւ հենց այս տիրույթում են արժեւորվում հայ գրողների, այդ թվում՝ նաեւ Ղ. Ալիշանի ստեղծագործությունը: Այս ելակետից քննելով խնդիրը՝ Թումանյանը գրականության մասին իր ելույթներում հաճախ էր անդրադառնում հայության տարագրության պատմությանը՝ նկատելով, որ դարեր շարունակ տանջանքն ու բռնությունն են ստիպել հային հեռանալ իր հող ու ջրից, բռն երկրից՝ հայրենիքից: Եւ միայն հեռանալուց հետո են հանգիստ շունչ առել: Սակայն օտար միջավայրը չէր կարող իր ազդեցությունը չթողնել այնտեղ ստեղծվող գրականության վրա: Այս յուրահատկությանն է անդրադառնում բանախոս Թումանյանն իր «Կյանք եւ գրականություն» դասախոսության մեջ եւ ի վերջո հանգում է տխուր եզրակացության. «Ժողովուրդներն ունենում են հազար ու մի դարդ-ցավ, այրող-մաշող խնդիրներ, սակայն կան խնդիրներ, որոնք համաժողովրդական են, եւ որոնք իրենց հաստատուն կնիքը դնում են գրականության վրա: ...Տարագիր, պանդուխտ ժողովրդի գրականությունն էլ, անշուշտ, պիտի լինեն պանդխտության ու հալածանքի գրականություն: Պանդուխտ ժողովուրդ, պանդուխտ գրականություն» (ընդգծումը.— Ս. Հ.)²⁰:

Մեր գրականության պատմության մեջ բանաստեղծի՝ թեւավոր խոսք դարձած վերոնշյալ արտահայտությունն առաջին հայացքից միայն արձանագրում է օտարության մեջ ապրող գրողների արվեստում հայերենի միջավայրից եկող անմիջական ազդակների ու ներշնչանքի բացակայու-

¹⁸ Հովհ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ԵԼԺ, հտ. 6, Երեւան, 1994, էջ 532:

¹⁹ Անդ, էջ 531:

²⁰ Անդ, էջ 531- 532:

թյունը, հայրենիքի իրական կյանքի ոչ խոր իմացությունը: «Օտար երկրում բուսած մի ծաղիկ չի կարող իր երկրի շունչն ու փարթամությունը ունենալ, մի մարդ, որ իր երկիրը չի տեսել, նա չի կարող այդ երկրի իսկական պատկերը տալ»,— գրում է նա²¹: Ցուրակ Խանզադյանին ուղղված 1916 թ. օգոստոսի 24-ի նամակում Թումանյանը, նկատի ունենալով Գամառ-Քաթիպային, գրում է. «Բայց եթե նա քիչ է ազգային բանաստեղծ՝ էդ պակասությունը իրենը չի, տաղանդի պակասությունը չի, այլ հանգամանքների, ինչպես եւ իմը չի էն առավելությունը, որ ես ավելի եմ ազգային, այլ դարձյալ հանգամանքներին: Մի խոսքով, օբյեկտիվ ու հարգալից վերաբերմունքը, կիրթ, գեղարվեստական ճաշակն ու առողջ գրական հասկացողությունը վերջ ի վերջո որոշելու են ամեն մեկի տեղը: Եւ օրհնյալ են ամենքն իրենց տեղը»²²:

Այդ հոգեբանությամբ ստեղծագործած գրողների շարքը Թումանյանն սկսում է Ղ. Ալիշանով, այնուհետեւ տալիս Մ. Պեշեքյանի, Ս. Շահազիզի, Գ. Պատկանյանի անունները. «Հայր Ալիշանը Վենետիկից մրմնջում է. «Ով լերինք ծաղկաց»²³ ...Հիշում է անուշ երկրի հարուստ բնությունը եւ երանի տալիս նրան»²⁴:

Բանաստեղծն Ալիշանին անդրադառնում է նաեւ «Մեր նախորդ շրջանի բանաստեղծները» ուսումնասիրության մեջ: Այստեղ Թումանյանի ուշադրությունը գրավում են հայր Ալիշանի «Հայոց աշխարհիկ»-ից այն տողերը, որտեղ հեղինակն օտար երկրից կարոտակեզ կանչում է իր հայրենիքին.

Ո՛հ, լեռնմ ծաղկած, ո՛հ ջուր ծիծաղկոտ,
Զանուշիկ հովերդ ի յիս ածե՛ք մօտ.
Յուզմունք անուշիկ, եկե՛ք, մօտ ի յիս,
Շունչ ու երգս առե՛ք, տարե՛ք ի Մասիս...

Նույն խոսքերը մեջբերում է նաեւ այդ ուսումնասիրության համար կատարած իր գրառումներում՝ հիշելով, որ Ալիշանը Վենետիկից է մրմնջում այդ խոսքերը²⁵: Նկատի ունենալով «պանդուխտ գրողներին»՝ Թումանյանն իր հոգու ցավն է արտահայտում նրանց ճակատագրի հա-

²¹ Անդ, էջ 532:

²² Հովհ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ԵԼԺ, հտ. 10, էջ 250:

²³ Մեջբերումը Ղ. Ալիշանի «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծությունից է. տե՛ս «Նուագք», հտ. Ե., Վենետիկ, 1858, էջ 159–162:

²⁴ Հովհ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ԵԼԺ, հտ. 6, էջ 531:

²⁵ Հովհ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ԵԼԺ, հտ. 8, էջ 88:

մար. «Ո՛ր ապրեցին հայի գյուղում, ո՛չ քնեցին հայի հյուղում, ո՛չ լեզուները խոսաց նրանց հետ, ո՛չ ականջները լսեց նրանց, ո՛չ նրանց ուրախությունը տեսան, ո՛չ տրտմությունը վրա հասան: Եւ ահա իրանց տաղանդներով հանդերձ՝ սխալներ արին հայրենիքի բնությունը երգելիս, ժողովրդի կյանքն ու սովորույթը պատմելիս, լեզուն խոսելիս»²⁶: Բանաստեղծը միաժամանակ նոր եզրույթ է առաջադրում՝ «հայ գրող» եւ «հայոց գրող»: Առաջինն անծանոթ է Հայաստանում ապրող հայի կյանքին, իսկ երկրորդն ապրում է նրա հետ եւ շատ ավելի լավ ճանաչում նրա կյանքն ու հոգսերը ու նաեւ բնությունը, որոնք նկարագրում է առանց վիպապաշտական գունավորումների: «Բոլորը հաստատ միայն մի բան գիտեն, որ ունեն մի թշվառ հայրենիք, բայց թե ինչ բան է այդ հայրենիքը, ինչի մեջն է նրա թշվառությունը, ինչպես են ապրում, ինչպես են խոսում, լալիս, ուրախանում եւ այլն, նրա ժողովուրդը, ահա այդ է հարկավոր... Հակառակ դեպքում նրանք կմնան հայ բանաստեղծներ, ոչ թե հայոց բանաստեղծներ... Դեպի ժողովուրդը, դեպի բնությունը, հայոց գրողներ», — վերջաբանում կոչ է անում բանաստեղծը²⁷:

Այս խնդրի շուրջ մեկնություններ կատարելիս Թումանյանը ստեղծում է նաեւ տառաշխարհիկ ու բնաշխարհիկ եզրույթները: Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը, բնականաբար, տարաշխարհիկ գրողների շարքում է: Սակայն, որքան էլ գրականության պատմաբան Թումանյանը նկատեր հայրենիքից հեռու ստեղծագործելու հանգամանքով պայմանավորված յուրահատկություններ, նա բարձր էր գնահատում «տարաշխարհիկ» գրողների հայրենասիրությունը: Ալիշանի եւ այլ գրողների պատմական ծառայությունը համարում էր ժողովրդի մեջ ազատության ոգու արթնացումը. «Նախորդ շրջանի այդ գրողները հայ երիտասարդությանը դեպի Արաքսի այն կողմն էին հրավիրում, այնտեղ էր նրանց կռիվը: Ապարդյուն չի Արաքսի այն ափը, Զեյթունն աղմկում է, եւ հայ ժողովուրդը էն գլխից ըմբոստացման ուղին է բռնում: Այս հանգամանքը մեր վերջին պատմության ամենալավ էջերից մեկն է կազմում»²⁸: Հստ Թումանյանի՝ որպես տառաշխարհիկ, պանդուխտ գրականության ներկայացուցչի՝ Ալիշանի քնարերգությունն ավելի աչքի էր ընկնում իրականության քնարական, վիպապաշտական ընկալմամբ, մինչդեռ բնաշխարհիկը «ծնվում եւ սնվում

²⁶ Անդ, էջ 79:

²⁷ Անդ, էջ 85:

²⁸ Անդ:

է մայրենի հողի վրա, մայրենի միջավայրում»²⁹: Ահա թե ինչու բնաշխարհիկ գրականությունն իր հետ բերում է հայ ազգային կյանքի, տառապանքի եւ ձգտումների ճշմարտացի պատկերը, ունակ է ժողովրդի հետ խոսել նրան հարազատ լեզվով ու պատկերներով: Բնաշխարհիկ գրողները՝ Խ. Աբովյանից սկսած, ներկայացնում են իրական դժոխքը հայրենի հողի վրա:

1913 թ. մայիսի 16-ին Հայ գրողների կովկասյան ընկերության 15-րդ երեկույթում, որը նվիրված էր Գամառ-Քաթիպային, Թումանյանը, իր ելույթում նշելով Պատկանյանի լեզվական սխալները եւ անծանոթությունը հայ կյանքին, մեկ անգամ եւս սահմանում է բնաշխարհիկ եւ տառաշխարհիկ գրականությունը: Առաջինն այն է, որ ծնվում եւ սնվում է մայրենի հողի վրա, մայրենի միջավայրում: Երկրորդը, «կտրված հայրենիքից, զարգանում է օտար երկնքի տակ՝ հայ գաղութներում»³⁰:

Եւ դարձյալ բանաստեղծը շտապում է ընդգծել այդ գրողների ստեղծագործության արժանիքներից կարեւորագույնը՝ հայրենասիրությունը՝ նկատելով, որ օտարության մեջ ապրող հեղինակները «հայրենասիրության միշտ մեծ կորով են երեւան բերել... բայց հենց որ նրանք վերացական մտքերից դիմում են հայ կյանքի կոնկրետ ձեւերին, անմիջապես ցույց են տալիս իրենց անծանոթությունն այդ կյանքին»³¹:

«Գրական-գեղարուեստական արմանախ»-ի խմբագրության հարցաթերթիկին պատասխանելիս Թումանյանն անդրադառնում է գաղութներում ստեղծված գրականության առանձնահատկությունները պայմանավորող պատմական հանգամանքներին եւ գործոններին: Բանաստեղծը սահմանում է նախ ազգային եւ ապա համամարդկային լինելու գեղագիտական սկզբունքը, որն ընկած է ցանկացած գրականության զարգացման հիմքում. «Մինչեւ այժմ մեր գրականությունը հարազատ հող չի ունեցել իր ոտի տակ, մեծ մասով գաղութային գրականություն է եղել: Բանաստեղծի ոտը հարազատ ու իրական հողի վրա պիտի լինի, նրանից հետո միայն կարող է բարձրանալ, թեկուզ գլուխը մինչեւ երկինք հասնի»³²:

²⁹ «Հորիզոն», 1913, մայիսի 21, թիվ 111: Տե՛ս նաեւ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ԵԼԺ, հտ. 7, էջ 532:

³⁰ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ԵԼԺ, հտ. 7, էջ 532:

³¹ Անդ, էջ 396:

³² Անդ:

Այնուամենայնիվ, Թումանյանը բարձր էր գնահատում Ալիշանի դերը հայ գրականության պատմության մեջ: Եւ գրական բանավեճերում երբեմն հիշատակում էր նրա անունը որպէս ամենքի համար ընդունելի, գրական անառակելի հեղինակություն: Այդպիսի առիթ էին «Նոր Դարի» 1899, թ. մարտի 4-ի թիվ 39-ի «Կանոնավոր կրթությունն է պակաս» եւ նույն լրագրի 1899 թ. ապրիլի 1-ի թիվ 58-ի «Այս ինչիցն է» առաջնորդողները: Այս հոդվածներում վերջին 20 տարիների հայ գրողները բնորոշվում էին «անընդունակների, աղմուկ հանողների, եւ միտքը, եւ սիրտը պղտորողների, եւ հայերեն լեզուն ապականողների ահագին լեգեոն»³³:

«Կանոնավոր կրթությունն է պակաս» առաջնորդողում հայ գրողները մեղադրվում էին հայ մարդուն բացասական կողմերով ներկայացնելու մեջ, որով, ըստ հոդվածագրի, ոտնահարվում էր ազգային արժանապատվությունը: Իբրեւ պատճառ նշվում է հայ գրողների թերիմացությունը, կրթության բացակայությունը: Առաջնորդողում ասվում էր. «Մեր մեծ համարուած, բայց իսկապէս շատ փոքրիկ տաղանդի տէր բանաստեղծները, դրամատուրգները, վիպասաններն իրենց փառքը որոնել են հայի մէջ միմիայն պակասութիւններ տեսնելով, նրան յոռի ու տգեղ կողմերը մեծացնելով ու աշխարհի առաջ ծաղրի առարկայ շինելով հային եւ հայի անունը... Իրենց այս ընթացքով նրանք վնասել են ժողովրդի զարգացման գործին եւ յուսահատեցրել են... Եւ ինչո՞ւ են... այդպէս վարուել... Որովհետեւ զուրկ են եղել կանոնաւոր եւ հիմնաւոր կրթութիւնից, որովհետեւ բոլորն էլ մեծ ախրացումներ են եղել»³⁴:

Այս պատասխանն ու եզրակացությունը, «նախատինքներն ու խրատները» Թումանյանը բնորոշում է «անմխիթար, հուսահատական, մեկը մյուսից ավելի անհեթեթ ու անճոռնի»: Իսկ այն, որ առաջնորդողներն «աղաղակում» էին նաեւ այն մասին, թե գրականության մեջ ինչ լավ բան եղել է, եղել է միայն անցյալում, Թումանյանն անվանում է «մի շատ խավար ու տմարդի ձեւ», եւ «աբսուրդ» է բնորոշում հայ գրողներին տիրացու կոչելը, իսկ նրանց կողմից ազգի միմիայն պակասությունները, հոռի ու տգեղ կողմերը տեսնելու, դրանք մեծացնելու ու ծաղրելու եւ դրանով ազգի առաջընթացը խոչընդոտելու մեղադրանքն անվանում է «անխիղճ զրպարտություն»: Բանաստեղծը գրում է. «Բայց բանն ասելը չէ, բանը

³³ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ԵԼԺ, հտ. 6, էջ 589:

³⁴ Տե՛ս «Նոր Դար», 1899, մարտի 4, թիվ 39, 1899 թ., ապրիլի 1, թիվ 58. ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ԵԼԺ, հտ. 6, էջ 589:

ապացուցանելն է. ցույց տվեք տեսնենք մեր ո՞ր բանաստեղծը միմիայն հայի հոռի կողմերը երգեց, որ արժանացավ ձեր այսօրվա նախատինքին: Ինչպե՞ս չեք պատկառում Ալիշանի նվագներից*, ի՞նչպե՞ս չեք քաշվում Գամառ-Քաթիպայի ազատ երգերից, ի՞նչպե՞ս չեք ամաչում Պեշիկթաշլյանի աղու մրմունջներից, Շահագիրի ու Դուրյանի գործերից:Մի՞թե մեր միակ դրամատուրգ Սունդուկյանցը միմիայն նրա համար է Պեպո գրել եւ միմիայն Զիմզիմովի վատ տիպն է դուրս բերել, որ հային խայտառակի աշխարհի առաջ, թե Պեպոն ու մյուս լավ տիպերը հայ չեն»³⁵:

Այս ամենը բանաստեղծին հանգեցնում են տխուր եզրակացության. «Մեր լրագիրները փեշակ են շինել հալածել ու հայհոյել գրականությունն ու գրողներին, իհարկե, միշտ քննադատության անունով, գրականության վրա սրտացավ հսկողի հավակնությամբ, միշտ անաչառություն աղաղակելով: Շատ հետաքրքրական բան դուրս կգար, եթե մի ձեռնհաս մարդ քններ այս տխուր երեւույթը, ցույց տար, թե ինչ շարժառիթներից է առաջ եկել, ինչպե՞ս է արտահայտվել կամ ինչ միտք է ունեցել այս թշնամական վերաբերմունքը, որ միշտ անցել է հասարակ մարդավարության եւ տանելի դատողության սահմաններից»³⁶:

Եւ ահա այդ «հասարակ մարդավարության եւ տանելի դատողության սահմաններն» անցած քննադատության անվան տակ հանդես եկող «թշնամական վերաբերմունքի» դեմ պայքարելիս Թումանյանը՝ իբրեւ հայ գրականությունը ներկայացնող արժանավոր բանաստեղծ, հիշատակում էր նաեւ Ալիշանի անունը, որից կարող էր պատկառել ցանկացած ընդդիմախոս: Նա վստահ էր, որ Ղեւոնդ Ալիշանի կյանքն ու ստեղծագործությունը համահունչ էին իր ժողովրդի ճակատագրին եւ առանձնահատուկ նույնքան, որքան հայ ազգի պատմությունը:

Անդրադառնալով Ղ. Ալիշանի եւ իր մյուս նախորդների ստեղծագործությանը՝ Հովհ. Թումանյանը ոչ միայն արտահայտեց իր գնահատականներն ու մոտեցումներն այդ հեղինակների գրական ժառանգությանը, այլեւ ձեւակերպեց նախաթումանյանական շրջանի հայ գրականության կարեւոր առանձնահատկություններից մեկը, որն էական նշանակություն ունեցավ հայ գրականության եւ քննադատական մտքի զարգացման համար:

³⁵ Հովհ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ԵԼԺ, հտ. 6, էջ 114:

³⁶ Անդ:

РЕЗЮМЕ

По свидетельствам современников, в ранний, период своей творческой жизни Ованес Туманян находился под отдаленным и опосредованным воздействием Гевонда Алишана, которое носило непродолжительный характер. Воздействие это было настолько слабым, что до недавнего времени оставалось незамеченным для армянской филологической мысли и не удостоивалось внимания туманяноведов.

Однако несомненно то, что поэт глубоко и основательно изучил все литературное и научное наследие Алишана, к которому неоднократно обращался в своих публицистических и художественных произведениях, а также в своих беседах-лекциях по истории армянской литературы.

Туманян по достоинству оценивал литературно-историческую роль Г. Алишана. Обращаясь к творчеству Алишана, Туманян не только выразил свое отношение к его поэзии и дал ее оценку, но и сформулировал одну из особенностей армянской литературы предшествующего периода, которая сыграла важную роль в развитии армянской литературы и литературно-критической мысли.

SUMMARY

According to the testimonies of contemporaries, Hovhannes Tumanyan in the early period of his creative life was under the remote and indirect influence of Ghevond Alishan, which was of a short-term nature. This influence was so weak that until recently it went unnoticed by the Armenian philological thought and did not receive the attention of scholars studying the works of Tumanyan.

However, there is no doubt that the poet deeply and thoroughly studied the entire literary and scientific heritage of Alishan, whom he repeatedly referred to in his journalistic and artistic works, as well as in his talks-lectures on the history of the Armenian literature.

Tumanyan appreciated the literary and historical role of G. Alishan. Referring to the works of Alishan, Tumanyan not only expressed his attitude to his poetry and gave his assessment, but also formulated one of the features of the Armenian literature of the previous period, which played an important role in the development of the Armenian literature and literary-critical thought.